

О. Б. Бубенок

КОСОГИ У БАСЕЙНІ ПСЛА

У статті розглянуто можливість міграцій адигомовних косогів до середньої течії р. Псла в XI—XII ст. Про це можуть свідчити дані топонімії та давньоруських літописів. Найвірогіднішою уявляється міграція косогів до південних кордонів Переяславського князівства на початку XII ст. з території Чернігівського князівства, коли Володимир Мономах спочатку був чернігівським, а потім — переяславським князем.

Ключові слова: косоги, Псел, міграції, Чернігівське і Переяславське князівства.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У науковому доробку О. В. Сухобокова дослідження історії та матеріальної культури населення Лівобережної України в період раннього та розвинутого Середньовіччя мають дуже важливе значення. Можна навіть сказати, що цим напрямом історико-археологічних досліджень він присвятив усе своє життя в науці. Олега Васильовича цікавило минуле не лише слов'ян, а й їхніх сусідів. Багато з них мали східне походження. У якості прикладу можна навести його дослідження, присвячені культурі народів Хозарського каганату, слов'яно-хозарським контактам, історії середньовічних кочівників, тощо. Все це знайшло своє відображення в його статтях та монографіях. Остання із його монографій «Земля незнаема»: населення басейна Середнього Псла в X—XIII вв. (по матеріалам роменско-древнерусского комплексу в с. Каменное) побачила світ у 2012 р., тобто через чотири роки після смерті Олега Васильовича у 2008 р. Зрозуміло, що це було викликано складними обставинами та труднощами. Але близькі до Олега Васильовича люди зуміли виконати

його останнє побажання. Потрібно їм подякувати за це.

Книгу присвячено дослідженню прикордонного регіону Давньоруської держави на схід від р. Сули, згадуваного автором «Слова о полку Ігоревому» серед «земель незаних». До наукового обігу вперше в повному обсязі були введені матеріали археологічного комплексу роменсько-давньоруських пам'яток на р. Псел біля с. Кам'яне Сумської області, на прикладі якого розкрито процеси освоєння, соціально-економічного та культурного розвитку регіону від сіверянського етапу X — початку XI ст. аж до Батієвої навали (Сухобоков 2012).

Історія заселення земель у межиріччі Сули і Псла неодноразово цікавила дослідників. Наприклад, М. М. Корінний щодо ситуації наприкінці XI — XII ст. зазначає: «За Сулою простягалися землі Літописної “України” — буферної територіальної зони між Руссю та Половецькою землею, заселеною вихідцями з Русі та степовиками» (Корінний 1991, с. 58). Однак О. В. Сухобоков був не до кінця згоден із таким формулюванням. Він вважав, що згадана територія в «Слові о полку Ігоревім» була названа як «землі незаних». З цього приводу дослідник висловився таким чином: «...ці землі, що не цілком коректно звані М. М. Корінним “буферними”, автору загадкової фрази “Слова” уявлялися невідомою територією, чого, звичайно ж, бути не могло... протягом майже півтора століття цей регіон — міжріччя Сули та Сіверського Дінця — аж до виділення... питомих князівств (“волостей”) був практично нічийною землею із самоврядним населенням, яке перебувало у відносно мирних відносинах із сусідніми кочовими племенами степового Подніпров'я. Таким чином, під час описаних у “Слові” подій, новопридбані території ще не цілком були освоєні ад-

міністрацією Новгород-Сіверського князівства, як і землі за середніми течіями та пониззями Псла та Ворскли — посадниками переяславськими, і саме в цьому сенсі були “землями незаними” (Сухобоков 2012, с. 303—305). Якщо слідувати цій думці, то виходить, що на землі на південь від течії Сули тривалий час князівська влада зовсім не поширювалася. З іншого боку, великий інтерес становить походження населення цих територій.

На підставі археологічних та палеоантропологічних матеріалів, одержаних при дослідженні археологічного комплексу у с. Кам'яне в середній течії Псла, О. В. Сухобоков зробив досить цікаве спостереження щодо походження місцевого населення: «мешканці цього поселення за племінною приналежністю відносилися до жителів Півночі, проте в їхньому середовищі відзначається і присутність вихідців з інших племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» (Сухобоков 2012, с. 305—306). Цілком можливо, що подібна ситуація існувала і на сусідніх теренах басейну Псла, які з часом увійшли до складу Переяславського князівства.

М. М. Корінний у статті «Природні умови Переяславської землі в Х—ХІІІ ст.» зазначив: «В ономастиці краю відбилися складні етнічні і демографічні процеси, вікове протиборство з кочівницьким степом. Значна кількість так званих відетнонімічних гідронімів вказують на етноси, які прямо чи опосередковано мали який-небудь контакт з територією Дніпровського Лівобережжя з домонгольських часів, чітко відображають рубіж протиборства осілого землеробського слов'янського населення з кочівниками, які змінювали один одного в своєму русі на Захід. Численні іранські, тюркські гідроніми вказують на те, що територіальною базою експансії східних народів на переяславську землю були, з однієї сторони, райони азійські, чи північно-кавказькі (порівн.: Артополот, Каратулька, Козарка, Оріль, Косогівка), з іншої — архаїчні слов'янські гідроніми Лівобережжя — Чорторій, Трубіж та інші відбивають ознаки тієї зони, куди спрямовувався колонізаційний рух з Правобережжя» (Корінний 1988, с. 104). У даній ситуації особливий інтерес становить гідронім **Косогівка**, що дуже незвично для краю, бо, як відомо, у передмонгольський період косоги традиційно мешкали на Північно-Західному Кавказі.

Писемні й картографічні матеріали та їх обговорення. Вже у свій час О. С. Стрижак також відзначив на лівобережжі Псла цей гідронім: «**Косогівка** — ліва притока Лютецької у басейні Псла...; за допомогою суфікса **-к(а)** від **Косогова**, родового відмінка належності від **Косогов** (пор. **Косогов** Григорій Іванович “стольник и воевода Русский”...), чи присвійно-прикметникової форми від **Косог**. В основі — етнонім **косог**...» (Стрижак 1963, с. 27). Проте, на жаль, ситуація з цим гідронімом виявилася

досить заплутаною. «Опис річок Чернігівського намісництва» від 1785 р. подає опис басейну Лютецької у такому вигляді: «...в річку жє Пісоль впадаєть річка Лютенка, вершина еє вє гадяцькомъ уѣздѣ, близъ зѣнковской границы, у х. Ровни, близъ изъ ключевихъ источниковъ, в нее впадаєть сь правой стороны, річка Грамацкая, вершина еє зѣнковского у., изъ дачь с. Тарасовки, изъ родника; вє нее впадаютъ: сь лѣвой, ручей Шелестовъ, річка **Косоговка**; а вє Лютенку сь правой стороны, річка Величковка...» (Описание... 1868, с. 26). З цього опису так і не зрозуміло, чи являє собою річка Косогівка ліву притоку Лютецької, чи вона є лівою притокою Грамацької, що є правою притокою Лютецької. На жаль, на топографічних картах другої половини ХІХ ст. річка Косогівка вже не позначена. Не дивлячись на це, є підстави вважати, що згадка про гідронім **Косогівка** на лівобережжі середньої течії Псла не є випадковою, бо там же зустрічаються і аналогічні топоніми.

Варто звернути увагу на те, що на лівобережжі Псла, у середній його течії, у недалекому минулому мали поширення топоніми з основою **косог** (**косаг**). За даними перепису 1859 р., на території Полтавської губернії у Зіньківському повіті, південніше Зінькова, існували поселення: **Косоговицина** (Пащенковка), що налічувало 199 жителів і 30 дворів; **Косоговицина** (Іванівка) — 221 житель та 38 дворів (рис. 1; сост. Штиглиц 1862, с. 53). Окрім того, «Військово-топографічна карта Російської імперії» (1869—1890) свідчить про те, що у другій половині ХІХ ст. у цьому ж районі на правому березі річки Мужева Долина існував хутір **Косаговицина** (Паськова) (рис. 2).

Великий інтерес також може становити повідомлення про **Косогів вал** академіка І.-А. Гюльденштедта, який наприкінці ХVІІІ ст. відвідав землі Лівобережної України: «Валъ этотъ начинается отъ праваго берега Донца вє 5-ти верстахъ выше Изюма, идетъ нѣскольکو верстъ параллельно рѣчкѣ Голой Долинѣ, сюда же приходить сь западной возвышенности; направляется затѣмъ къ лѣвому берегу Торца, котораго и достигаєть вє 2-хъ верстахъ на югъ отъ крѣпости, и идетъ далѣе до Донца параллельно Торцу то по правую, то по лѣвую его сторону. Такимъ образомъ этимъ рвомъ окружено противъ нападеній крымскихъ татаръ пространство по правому берегу Донца, имѣющее около 10 верстъ вє ширину и 50 верстъ вє длину. Валъ этотъ не представляетъ сплошной линіи, но часто прерываєтьсѣ лѣсами и балками. Устроєство его приписуєтьсѣ боярину **Косагову** (Kosagai), бывшему, какъ говоритъ преданіе, 200 лѣтъ тому назадъ русскимъ княземъ» (Гюльденштедт 1892, с. 41). Д. І. Багалеї, коментуючи цей пасаж, відзначив: «Объ этихъ валахъ и рвахъ, служившихъ границею Запорожья сь Изюмской провинціей, говорятъ и докумен-ты, которыми пользовался А. Л. Шимановъ. По мнѣнію Запорожцевъ, граница ихъ должна

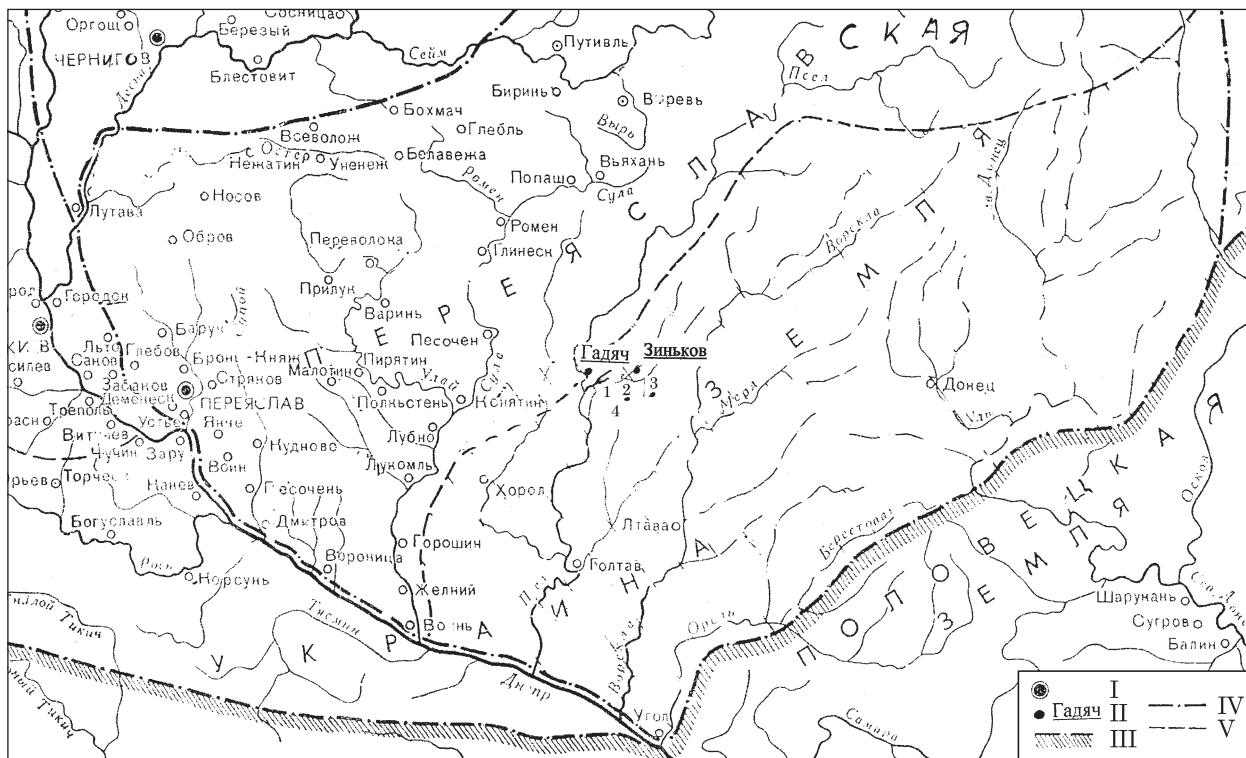

Рис. 1. Лівобережні землі Південної Русі в XI—XII ст.: 1 — р. Косоївка; 2 — с. Косоївщина (Пашченківка); 3 — с. Косоївщина (Іванівка); 4 — х. Косоївщина (Паськова). Умовні позначення: I — центри південноруських князівств; II — сучасні населені пункти; III — південні кордони Русі у XII ст.; IV — межі Переяславського князівства у другій половині XI — XII ст.; V — південний кордон Чернігівського князівства у перші десятиліття XI ст. (картооснова: Коринний 1991)

Рис. 2. Хутір Косоївщина (Паськова) на військово-топографічній мапі (Военно-топографическая карта Российской Империи 1846—1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберга и П. А. Тучкова. Масштаб: 3 версты на дюйм [1 : 126 000]. Ряд XXIII, лист 12)

О. С. Стрижак зазначив: «Ймовірно, цей гідронім знаходиться у зв'язку з Косоговим валом, що проходив за часів Запорізької Січі дець поблизу зіткнення Полтавищини, Слобожанщини і земель, належних до Запоріжжя» (Стрижак 1963, с. 27). Проте Д. І. Багалеї був іншої думки щодо походження назви **Косоїв вал**: «Валъ этотъ дѣйствительно можетъ быть названъ Косоговымъ, но имени боярина Косогова, который къ 1680 году и послѣдующихъ годахъ (а можетъ быть и нѣсколько раньше) занимался его постройкою. Лѣтописецъ Величико подѣ 1680-мъ годомъ передаетъ, что “по указу государскомъ генералъ и воевода Григорій Ивановичъ Косоговъ, почавши отъ городовъ Слободскихъ ажъ до Днѣпра по надѣ Берестовую, мѣрилъ поле на версты, волочачи колоду”. Результатомъ его измѣреній былъ чертежъ этого края; “новая черта” должна была служить продолженіемъ стараго (Перекопскаго) вала. Въ составъ ея входили: Цареборисовка, Савинскъ, Балаклѣя, Лиманъ, Бишкинь, Зміевъ, Соколовъ, Водолаги, Валки, Новый Перекопъ, Ольшаное, Золочевъ. Напечатанныя мною “Описныя и мѣрныя книги новой черты” свидѣльствуютъ о томъ, что ген. Косоговъ чрезвычайно внимательно изучилъ эту мѣстность и ея стратегическое значеніе...» (Гюльденштедт 1892, прим. 24).

Якщо слідувати цій логіці, то виходить, що до походження гідроніма **Косоївка** та топонімів на кшталт **Косоївщина** або **Косошовщина**

была проходить недалеко отъ Изюма по самый Косоговъ валъ» (Гюльденштедт 1892, прим. 16). З огляду на існування на Лівобережній Україні гідроніма **Косоївка** і **Косогова вала**

був причетний російський генерал на прізвище Косогов. У ситуації з виникненням назв населених пунктів це можливо. Але науці не відомі випадки, коли назва річки виникала від антропоніма, тим більше прізвища. Слід звернути увагу на те, що топоніми та гідронім з основою **косог-** розташовані поруч, тобто мають спільні обставини походження. До того слід додати, що збудований генералом Косоговим Косогів вал тягнеться аж до півдня Харківської губернії. Але там не зафіксовано жодного випадку утворення топоніма або гідроніма з основою **косог**. А це дає підстави вважати, що гідронім та топоніми цього типу у середній течії Псла мають іншу природу. Найбільш вірогідне припущення: вони виникли там, тому що у середній течії Псла проживали косоги, які сюди переселилися з інших територій.

Археологічні дані та їх інтерпретація. Виникає закономірне запитання: чи є археологічні докази цієї гіпотези? Вже з кінця VIII ст. на Північно-Західному Кавказі проживали носії кремаційного обряду. Є сенс звернути увагу на ідею О. В. П'янкова про «косогське» походження носіїв кремаційного обряду на Північно-Західному Кавказі, бо дані середньовічних авторів свідчать про проживання у згаданому районі у першій половині X ст. саме косогів (П'янков 2001, с. 204—205). Великий інтерес можуть становити поховання Борисівського могильника поблизу Геленджика, на Північно-Західному Кавказі, які були продатовані В. В. Сахановим на основі нумізматичного матеріалу V—VII ст., хоча не виключений і пізніший час їх спорудження. Для даного некрополя, була характерна біритуальність похоронного обряду, що виявилось у наявності різночасних труположень і трупоспалень, які трапляються як у кам'яних шухлядах, так і у ґрунтових ямах. Більшість одиночних поховань за обрядом інгумації знаходилися там у ґрунтових ямах із кам'яними обкладками. На Борисівському могильнику переважала північно-східна чи східна орієнтація небіжчиків у кам'яних шухлядах. Відомо, що в пізніший час, у IX—XV ст., на Північно-Західному Кавказі на зміну ґрунтовим похованням у ямах з кам'яними обкладками прийшли аналогічні їм поховання, але під курганными насипами (Саханов 1914). Автор розкопок Борисівського могильника В. В. Саханов вважав, що на Північно-Західному Кавказі за часів раннього Середньовіччя проживали племена адигів, відомі у візантійських джерелах як зихи і тому є сенс пов'язувати Борисівський могильник саме із перебуванням зихів (Саханов 1914). На Русі, як відомо, адигів називали косогами.

У цьому ж районі у післяхозарський період, буквально до XIV ст., існували трупоспалення, які знаходилися під курганными насипами. При цьому одночасно здійснювалися підкурганні поховання в кам'яних шухлядах. Cremaційні ж поховання на цих біритуальних курганных могильниках були урновими та безурновими,

але переважали перші. Після кремації на стороні попел з речами, що залишилися, зсипався в урну, яку закопували в землю на різну глибину. Безурнові поховання являють собою поховання попелу, зсипаного в яму (Армарчук, Дмитриев 2003, с. 216—217). Є. О. Армарчук і О. В. Дмитрієв про походження таких поховань відзначили: «Яскраві складові місцевої культури кінця XI — першої половини XIII ст. створюють носії кремаційного поховального обряду, які у свою чергу генетично пов'язані з попереднім періодом VIII—X ст., коли тут раптово з'являється цей обряд. Зв'язок простежується в наступності і розвитку обряду трупоспалення, у речах і складі поховального інвентарю, у трансформації наприкінці XI — першій половині XIII ст. звичаю VIII—IX ст. поміщати у військові поховання зброю як звичай супроводжувати поховання людини похованням коня» (Армарчук, Дмитриев 2003, с. 224).

Таким чином, поховання косогів межі X—XI ст. і більш пізнього періоду мали являти собою як кремації і ґрунтові поховання у кам'яних шухлядах, так і аналогічні поховання, але під курганными насипами. Наскільки відомо, такі археологічні об'єкти ще не були виявлені в середній течії Псла та в Чернігові. Треба врахувати те, що косоги у Чернігові могли швидко перейти у християнство. А це може означати марність спроб віднайти поховання косогів біля берегів Псла. Проте потрібну інформацію можуть надати письмові джерела, де міститься інформація про косогів та ті народи, з якими вони взаємодіяли.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Щодо походження етнічної назви **косоги** у спеціальній літературі існують десятки гіпотез, що свідчить про невирішеність проблеми. Проте це не є предметом нашого дослідження. Н. Г. Волкова висловила припущення, згідно з яким термін **касого** (**косог**) міг з'явитися у письмових джерелах вже у VIII ст., як новий узагальнюючий етнонім для всіх адигів (Волкова 1973, с. 19—20). Підставою для цього став фрагмент одного із варіантів християнського агіографічного твору «Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян», переписаний у VIII ст. монахом Єпіфанієм (Васильевский 1909, с. 226).

Проте лише у X ст. ця нова назва для адигів почала набувати поширення в історичних та географічних творах. Так, термін **касах** та назва країни **Касакія** фігурують у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (Константин... 1991, с. 173—174). В першій половині X ст. арабомовний географ ал-Мас'уди згадав поруч з Північним Кавказом народ **кашак** (Минорский 1963, с. 190). А наприкінці X ст. невідомий фарсомовний автор трактату «Худуд ал-'Алам» локалізував поблизу країни аланів на березі Чорного моря область **Каске** (Худуд 1930, табл. 38а). Проте найбільш доклад-

ні відомості про косогів містяться у давньоруських літописах.

Вперше косоги згадані у давньоруських літописах там, де йдеться про похід Святослава проти хозар у 965 р. У більшості списків літописів немає особливих розходжень щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це пишуть: «*В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша противу с князем своим Каганом, и соступишюся обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги*» (ПСРЛ 1843, с. 246; 1856, с. 287). Проте у Лаврентіївському літописі щодо цього є розходження: «*Иде Стослав на Козары. Слышавше же Козары изи[до]ша противу сь князем своим Каганом и сътупиша бить, и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Косоги*» (ПСРЛ 1846, с. 65). Якщо довіряти більшості списків «Повісті минулих літ», то виходить, що косоги проживали поруч з ясами неподалік від Саркела — Білої Вежі, тобто у степах на північний захід від Кавказу. Крім того, давньоруські літописи повідомляють про похід на косогів тмутараканського князя Мстислава в 1022 р. та про взяття данини з косогів тмутараканським князем Ростиславом (ПСРЛ 1908, с. 93). З огляду на це, є підстави вважати, що у XII ст. косоги проживали поблизу руського Тмутараканського князівства, тобто на території Північно-Західного Кавказу. Можливо, що в останнє давньоруські літописи повідомляли про косогів під 1223 р., де йдеться про перший похід монгольських полководців на Північний Кавказ: «*И мы слыхашом, яко многи страны полениша, ясы, обезы и касоги... множество избиша*» (ПСРЛ 1856, с. 129; 1846, с. 189). З огляду на це можна відзначити, що давньоруські літописці використовували два варіанти етнічної назви — **касоги** та **косоги**, що може лише свідчити про діалектні розходження у давньоруській мові. Можливо, що найостанніша згадка про косогів міститься у творі Джованні дель Плано Карпіні «Історія монгалів», написаному в 40-ві рр. XIII ст. Католицький автор, перелічуючи завойовані монголами народи, поруч із кавказькими народами згадав етнічну групу **Кассу** (Карпини 1957, с. 72).

Після того у письмових джерелах косоги, як реально існуючий народ, зникають, хоча пам'ять про те, що адиги — це і є косоги, зберігається в етнімії народів Кавказу. Осетини ще й досі називають кабардинців **кассаг**, **кассон**, свани називають адигів — **кашаг**, тощо (Волкова 1973, с. 20—21). Отже, існує великий хронологічний діапазон, при якому могло відбутися переселення косогів на територію Лівобережної Русі: з 965 р. по першу половину XIII ст.

У даній ситуації важливо з'ясувати, коли і при яких обставинах косоги з'явилися на землях Лівобережної Русі. На щастя, це можливо, бо в історії Русі був один князь, доля якого була тісно пов'язана як з історією Лівобережної Русі, так із історією Північного Кавказу. Йдеться, на-

самперед, про сина великого київського князя Володимира — Мстислава, який був спочатку князем Тмутараканських земель, а згодом став і великим Чернігівським князем.

Вперше про Мстислава, як князя Тмутаракані, наші літописи згадують під 1022 р. у зв'язку з його походом проти косогів. У наслідок цього у ратному поєдинку Мстислав переміг ватажка косогів Редедю. Після того Мстислав «дань возложи на Касоги» (ПСРЛ 1908, с. 94; 1989, с. 64). Наслідки цих подій, напередодні його війни з Ярославом, О. В. Гадло охарактеризував наступним чином: «*Отже, на Русь у 1023 р. Мстислав вступив не намісником віддаленого і забутого уділу, а совереном великого політичного утворення, що спиралося на матеріальний та людський потенціал Північно-Західного Кавказу. Він об'єднав у межах однієї політичної системи Тмутаракань та адигські етнотериторіальні групи. В особі тмутараканських князів із династії Рюриковичів адигська спільність знайшла прийнятну для себе в тих умовах, на ранньому етапі будівництва власної державності, форму політичної надбудови. Літописне оповідання про поєдинок Мстислава і касогського князя, що повторює фабулу балади, оспівує лицарську доблесть обох учасників, зобразив, як з'ясовується, не рядовий епізод з історії русько-адигських взаємин, а сам факт їхнього встановлення, факт визнання адигама верховної влади руських правителів Тмутаракані*» (Гадло 1994, с. 91).

Окрім косогів, під владою Мстислава опинилися й тмутараканські хозари. Нашими літописами тмутараканські хозари згадані під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають згадки про саму Тмутаракань та про хозарів, які в ній проживали (ПСРЛ 1908, с. 94; 1856, с. 3; ПВЛ 1990, с. 314—315).

Про подальші події Іпатіївський літопис повідомляє: «*В лето 6531 (1023) собрася Мстислав со Козари и Касоги на Ярослава, брата своего*» (ПСРЛ 1843, с. 265). Інші літописи також повторюють цю інформацію. Так, Радзивілівський літопис про це висловився більш стисло: «*В лѣто 6531. Пойд(е) Мстиславъ на Ярослава, с Козары и с Косоги...*» (ПСРЛ 1989, с. 64). В. В. Мавродін причини цих дій Мстислава представив наступним чином: «*Що примусило його піти з Тмутаракані? Чи не прагнення до переселення, як думає В. О. Пархоменко, а спроба захопити той центр, ту область, колонією якої була Тмутаракань, джерело тих цінностей, якими торгували в Тмутаракані кияни, чернігівці, любчани, тощо. А оволодіти іншим, можливо, і набагато багатшим районом, який скуповував у Русі в Тмутаракані хутра, челядь тощо, а сам привозив предмети східної розкоші тмутараканській дружині, як це показали походи русів IX—X ст., було не під силу*» (Мавродин 1940, с. 135).

Як свідчать наші літописи, у той час «*Ярославу суцю в Новѣгородѣ*» (ПСРЛ 1908, с. 94). У

той же час «приде Мстислав. ис Тъмutorокана. Києву. и не прияша его Кыянь. онъ же съде на столъ Черниговъ...» (ПСРЛ 1908, с. 95). Коли Ярослав, який придумував повстання у Суздалі, дізнався про цей заколот, то він вирішив заручитися підтримкою варягів: «...и посла Ярослава за море по Варяги. и приде Акунъ с Варягы...» (ПСРЛ 1908, с. 95). Врешті-решт військо Ярослава, основу якого становили варяги-нормани, і військо Мстислава, що складалося із сіверян та кавказьких дружинників — косогів та хозар, мали зустрітись біля Лиственя. Літописець повідомляє: «Мъстислав же с вечера исполчи дружину и постави Съверъ въ чел противу Варягов. а самъ ста с дружиною своею по крилома. и бівъши ноци...» (ПСРЛ 1908, с. 95).

На наступний день мало вирішитися, хто сильніший — нормани чи кавказці? Але фортуна схилилася на бік кавказців, бо військо Мстислава перемогло, а його дружинники так і не постраждали. Про хід та результати цієї битви літописець повідомляє: «...и поиде Мъстиславъ и Ярославъ противу. исъступися чело Варязъ с Съверомъ и трудишася Варязи съкуше Съверъ. и по семъ наступи Мъстиславъ. с дружиною своею. и нача съчи Варягы. и бы съча силна. яко посвѣтѣше мълнѣя и блисташася оружѣю. и бѣ гроза велика. и съча силна и страшна. видѣв же Ярославъ. яко побжаемъ есть. и побъже съ Якоуном княземъ. Варязѣким. и Акунъ ту объже луды златое. а Ярослав же приде к Новугороду. и Якунъ иде за море. Мъстиславъ же о свѣте. заоутра и видѣ лежачи исъчены. о своихъ Съвѣр. и Варягы Ярославль. и ре кто сему не рад. се лежить Съверянинъ. а се Варязъ. а своя дружина цѣла...» (ПСРЛ 1908, с. 95). Отже, косоги і хозари, які були у війську Мстислава, практично не постраждали.

Проте після цієї перемоги Мстислав не пішов на Київ, а запропонував Ярославу поділити Русь. Літопис про це так повідомляє: «В лѣто 6534 (1026) Ярославъ съвокупи воя многы. и приде Києву. и створи миръ с братомъ своимъ. Мъстиславомъ. оу Городѣца. и раздѣлиста и по Днѣпръ. Рускую землю. Ярославъ прия су страну. а Мъстиславъ оу. и начаста жити. мирно...» (ПСРЛ 1908, с. 96). За даними літописів, в 1036 р. Мстислав помирає і одноосібним володарем Русі стає Ярослав (ПСРЛ 1908, с. 97; 1926—1928, с. 105). Отже, з 1026 р. по 1036 р. на Русі було двовладдя і мир. Звичайно, у цей період косоги і хозари, які були у дружині Мстислава, вже не були потрібні чернігівському князеві як військова сила проти його брата Ярослава. Тому великий інтерес може становити їхня подальша доля.

Це питання вже кілька десятиліть тому зацікавило В. В. Мавродіна, який з цього приводу висловив наступні спостереження та припущення: «Після угоди в Городці, за літописом, “уста усобица и мятежъ бысть тишина велика в земли”. Скориставшись повстанням експлоатованих верств населення “Ласької землі”, які побі-

ли в 1030 р. “єпископи, и попы, и бояры своя”, наступного року Ярослав і Мстислав йдуть війною на ляхів, повертають Русі захоплені у свій час ляхами Червеньські міста і беруть великий полон. Ярослав поселив своїх полонених по Росі, куди посадив своїх Мстислав — невідомо. Можна припустити, що вони були поселені, за прикладом Ярослава, який заселяв полоненими південні околиці своїх володінь, де у укріплених пунктах південно-східної околиці Сіверської землі. Косога-ясо-хозарська дружина Мстислава залишилася на Чернігівщині. Про це свідчить одна цікава вказівка. У XVII ст. під Рильском згадується про поселення в “Словенской пустыне, в Касожской волости на Словенском городище, на реке Семи да на Словенском озере”. У контексті абсолютно чітко різко протиставляються два терміни, а саме — два початки “Словенське” та “Касогське”, що вказує на наявність колись у цьому районі двох етнічних елементів — косогів та словян. З XVII ст. село Касожичі вже починає носити іншу назву — Коробкіне. Не заперечуючи наявності місцевого етнічного елемента, у назві якого відклався термін “кос”, “кас” (р. Касоржа, касоричі Географа Баварського), ми все ж таки вважаємо за необхідне пояснити назву “Касогська волость”, особливо пам’ятаючи оточення її географічними пунктами, званими “словенськими”, наявність колись на цій території також мстиславових косогів» (Мавродін 1940, с. 137). Необхідно зазначити, що на сьогодні село Коробкіне знаходиться на території Росії. Воно належить до Дмитрівського району, що знаходиться на північному заході Курської області. А це становить значну відстань від Чернігова.

Досить цікаво, що це припущення В. В. Мавродіна підтримав і такий відомий дослідник Північного Кавказу, як О. В. Гадло. З цього приводу він зазначив: «Утворення Тмutorоканського князівства призвело до активізації етнічних спільнот, які складали його, у двох напрямках. По-перше, почався рух окремих козарських і касогських (адигських) груп, тобто корінного населення Північного Кавказу на північ, до корінних східнослов’янських областей; і, по-друге, знову активізувався рух окремих руських, тепер уже слов’яно-варязьких груп у напрямку Північного Кавказу і Закавказзя. Літопис, описуючи вихід Мстислава із Тмutorокані, цілком виразно зазначає, що разом із Мстиславом до Києва рухалися дружини козар і косогов, які у 1026 р. становили кістяк військ Мстислава і яких він цінував вище, ніж жителів Півночі, котрі приєдналися до нього у Наддніпрянщині. Можна вважати, що не всі тмutorоканські дружинники, які вийшли з Мстиславом на Русь, надалі повернулися до Прикубаня. Топоніміка Сіверської землі зберегла спогад про козарічів та касожичів, які осіли в лісостепу протягом XI ст.» (Гадло 1994, с. 92—93).

З цього приводу варто зазначити, що назва **Касожичи** на північній околиці колишніх володінь чернігівського князя Мстислава вже зникла у XVII ст. (Мавродин 1940, с. 137), тоді як ще в середині XIX ст. згадка про козар (хозар) зберігалася в топонімії північної частини Чернігівської губернії. Так, матеріали перепису населених пунктів Чернігівської губернії, проведеного в 1859 р., відзначили на південь від повітового центру м. Козелець, неподалік від течії річки Остер, велике село **Козарь (Козары)**, що налічувало 257 дворів і близько тисячі жителів. На південь від повітового центру м. Мглин, неподалік від річки Судинки, знаходилось невелике поселення **Косары (Касоры)**, що налічувало 31 двір та більше ніж 200 жителів. На захід від повітового центру м. Сурож, неподалік від річки Іпуті, знаходилось село **Казаричи (Козаричи)**, що налічувало 62 двори та більше 500 жителів (сост. Штигилиць 1866, с. 61, 105, 187).

Все це дає підстави вважати, що відзначені на північних землях колишнього Чернігівського князівства топоніми **Касожичи, Козарь (Козары), Косары (Касоры), Казаричи (Козаричи)**, тощо, пов'язані між собою і можуть являти собою результат політики Чернігівського князя Мстислава по заселенню своїми дружинниками північних земель свого князівства. Проте у даній ситуації дивує те, що топоніми з основою **косог-** тут мало. Все це дає підстави вважати, що косогів Мстислав мав поселити в іншому місці своїх володінь, наприклад, на південних кордонах свого князівства, як це робив його брат Ярослав (Мавродин 1940, с. 137). Тоді продовжувала зберігатись небезпека з боку кочівників — печенігів та торків. Це вимагало великих зусиль з боку князів Русі. Але невідомо, де мали проходити південні кордони володінь Мстислава.

За спостереженнями М. М. Корінного наприкінці X ст. київський князь Володимир «лише поклав початок для створення оборонної лінії по Сулі» (Коринный 1991, с. 51). Виходить, що і за часів Мстислава на початку XI ст. південна оборонна лінія Русі на Лівобережжі могла проходити вздовж течії р. Сули. М. М. Коринний також відзначив: «...не пізніше київського княжіння Володимира Мономаха та його сина Мстислава, який загнав, як повідомляється в літописі, половців за Залізну браму, Яїк і Волгу, створювалися давньоруські пости на Хоролі, Пслі, Голтві та Ворсклі» (Коринный 1991, с. 117). Нагадаємо, що Володимир Мономах княжив на київському престолі з 1113 р. по 1125 р., а Мстислав Володимирович — з 1125 по 1132 р.

Отже, якщо слідувати спостереженням М. М. Корінного, то виходить, що землі на південь від Сули могли увійти до складу руських земель між правлінням Володимира Святолавича і Мстислава Володимировича, тобто у значний проміжок часу — між кінцем X ст. і початком XII ст. (з 979 р. по 1132 р.). У нас немає свідчень про розширення Мстиславом пів-

денних кордонів Чернігівського князівства під час миру з Ярославом між 1026 р. і 1036 р. Тому Мстислав мав пересилити косогів лише до байсейну р. Сули, а не на береги Псла. Останнє мало статися пізніше.

Як вже зазначалось, в 1036 р. Мстислав помирає і одноосібним володарем Русі став Ярослав (ПСРЛ 1908, с. 97; 1926—1928, с. 105). В Ляскоронській ситуацію після смерті Мстислава уявляв наступним чином: «Ярослав... відокремив від Чернігова деякі ділянки земель і приєднав їх до інших уділів, утворивши з них самостійні князівства, які перед смертю і роздав своїм синам, заповідаючи при цьому жити у мирі та почитати старшого брата, Київського князя, як батька: Ізяславу було віддано Київ, Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяслав, а Вячеславу — Смоленськ. Виділенням Переяславської землі в окреме князівство досягалася двоюка мета: з одного боку, доручене окремому князю, це князівство могло краще переслідувати свою мету щодо захисту російських околиць від нападу ворогів, з іншого — воно не давало можливості посилитись Чернігівському і тим сприяло зміцненню заповіданого Ярославом I миру в країні» (Ляскоронский 1897, с. 289). Проте автор так і не зазначив, де проходили у той час південні кордони Лівобережної Русі.

Але є підстави вважати, що південні кордони Русі на Лівобережжі після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. стали кордонами новоутвореного Переяславського князівства. На цій території за часів Російської імперії існувала Полтавська губернія. Там окрім гідроніма **Косогівка** та топонімів на кшталт **Косоговицина** або **Косаговицина** були зафіксовані топоніми, що можуть засвідчувати також перебування на лівому березі, у середній течії, Псла хозар. Так, за матеріалами перепису населених пунктів Полтавської губернії, що його було проведено в 1859 р., на території Гадяцького повіту, на північ від Гадяча, біля течії річки Пробужка було зафіксовано хутір **Козериха (Казариха)**. У цьому ж повіті було відзначено інший хутір з такою ж назвою — **Козериха (Казариха)** (сост. Штигилиць 1862, с. 34, 38). З огляду на це, варто відзначити, що в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» у складі Гадяцької сотні Полтавського полку був **Васко Козарь** (упор. Тодійчук 1995, с. 432). Отже, розташування на Лівобережжі Псла, у середній його течії поблизу від Гадяча та Зінькова, топонімів, що містять згадку про косогів та козар (хозар), аж ніяк не випадкове. Це дуже нагадує ситуацію на колишніх кордонах Чернігівського князівства.

У цьому випадку якимось дивно виглядає ситуація, відповідно до якої гідронім **Косогівка**, топоніми на кшталт **Косоговицина, Козериха (Казариха)** були розташовані на лівому, незахищеному, березі Псла. М. М. Коринний так охарактеризував ситуацію з річковою системою Лівобережжя: «Напряв річкових долин, як правило, зі сходу на захід, що обумовлено терасним

зниженням всієї лівобережної рівнини з північного сходу на південний захід. Праві береги відрізняються крутизною, ліві, навпаки, низькі. Вони поступово піднімаються від заплави, утворюючи дві-три тераси вздовж течії ріки. З наближенням до Дніпра й зниженням місцевості річкові долини стають дедалі нижчими...» (Корінний 1988, с. 101). Отже, косогам та хозарам було б зручніше оселитися на правому, неприступному, березі Псла, ніж на низькому лівому. Проте цю ситуацію можна пояснити тим, що відзначені нами топоніми мали виникнути лише після того, як кордони Переяславського князівства посунулися далі на південь до берегів Ворскли та Орелі. Це дало б можливість косогам та хозарам перейти з правого берега Псла на лівий та зайняти пустуючі землі. Згадкою про цю міграцію могли і стати відзначені топоніми. Топоніми даного типу ще не виявлені на правобережжі Псла. А це вимагає іншого пояснення. Цілком можливо, що косоги з'явилися тут у наслідок інших обставин.

Так, О. О. Мудрак з цього приводу висловив припущення, згідно з яким «заселення косогами могло бути і з боку півдня, де вони фіксуються в історичних пам'ятниках» (Мудрак 2021—2022, с. 242). У зв'язку з цим постає питання: які політичні події могли змусити косогов зірватися з насиджених місць на Північно-Західному Кавказі і пройти до південних рубежів Русі крізь степ, населений ворожими кочівниками?

Не виключено, що після смерті Мстислава в 1036 р. частина вірних йому косогов не побажали визнати владу Ярослава і тому переселилися на нейтральні території в басейн Псла. Це і знайшло своє відображення у гідронімії та топонімії. Крім того, слід мати на увазі, що і після смерті Мстислава чернігівські князі продовжували контролювати землі Тмутаракані.

Так, після смерті свого батька Святослав Ярославич отримав у володіння Чернігівську землю, включаючи Тмутаракань. На думку А. А. Ашихміна, Святослав Ярославич правив у Чернігові та Тмутаракані з 1054 по 1064 рр., а також з 1065 по 1066 р. Загалом ситуацію з чернігівською Тмутораканню дослідник охарактеризував так: «...можна сказати, що Тмутаракань була своєрідною сферою впливу Чернігова, де він зіткнувся з Візантією і, природно, програв. То була сфера впливу саме Чернігова, а не Русі. Якщо глянути на звістку про цю землю, то видно, що вона цікава лише чернігівським князям. Решта не виявляла до неї інтересу. Винятком тут є Володимир Святославич, за якого Тмутаракань була остаточно підпорядкована Русі. Але цей факт і не згадується у літописі. Ізгої Ростислав Володимирович, Давид Ігорович та Володар Ростиславич, хоч і не були пов'язані з Черніговом, не представляли інтересів інших земель. Вони були скоріше силою, що віддаляла Тмутаракань від Чернігова, але не наближала до інших. Почасті через це можна сказати, що Тмутаракань, незважаю-

чи на зв'язок тільки з Черніговом, не була його вотчиною і їхні стосунки не обмежувалися лише вертикальним напрямом... Не всі князі тут були призначенцями, які беззаперечно підкорялися волі метрополії» (Ашихмин 2015, с. 32, 41).

Виходячи з цього, маємо підстави вважати, що й за часів Святослава Ярославича косоги могли переселятися із Тамані на Чернігівську землю. Це могло сприяти зміцненню там касозької громади. Однак це ніяк не пояснює, як могли з'явитися в басейні Псла топоніми та гідроніми з основою *косог-*. Після смерті Мстислава ці землі стали прикордонними територіями нового Переяславського князівства. Отже, ніщо не заважає вважати, що заселення цих земель відбувалося саме з боку Переяславського князівства. Проте чи маємо інші свідчення того, що косоги проживали також і на Переяславській землі? Як виявилось, вони є.

З огляду на це варто виділити пасаж із Повчання князя Володимира Мономаха, що міститься в тій частині Лаврентіївського літопису, яка датована 1096: «*ккуда же ходяще путем по своимъ землямъ. не дайте пакости деяти. отрокомъ ни своимъ. ни чюжимъ. ни в селе. ни в жите. да не кляти вас начнутъ. куда же поидете | идеже станете. напоите накормите. оуне ина*» (ПСРЛ 1926—1928, с. 172). У цьому уривку особливі питання може викликати походження та значення терміна «оунеин». Із цього приводу пропонувалися різні версії. З одного боку, існували слов'янські етимології цього слова. Проте вони мали певні недоліки і тому більш переконливою уявляється адигська (касогська) етимологія цього слова.

Ще М. М. Карамзін з цього приводу зазначав: «У оригіналі: “Напоите, накормите унеина” замість господаря. Унна означає дім мовою Кабардинською (див. Срав. слов. 4. II, стор. 117). Росіяни могли запозичити це слово від Козарів, або Косогів, Торків, Половців, бо його немає у Слов'янській та Скандинавській мовях» (Карамзін 1818а, с. 133, прим. 232). На підставі цього російський історик запропонував свій варіант перекладу відзначеного фрагмента Повчання Володимира Мономаха: «Мандруючи у своїх областях, не давайте жителів у образу Князем Отрокам; і де зупинитесь, напоїть, нагодуйте господаря» (Карамзін 1818b, с. 163). Виходить, що термін *унеин* можна пояснити з адигських мов як «господар [дому]».

Із сучасних дослідників затятим прибічником цієї гіпотези М. М. Карамзіна виявився В. П. Кобичев, який вірив у те, що у минулому існували інтенсивні контакти між населенням Північно-Західного Кавказу та Північного Причорномор'я. І на підтвердження цього він навів низку аргументів: «Нарешті, у творі Володимира Мономаха ми виявляємо і відлуння живої адигської мови у руській мові XII ст. Це відома фраза з “Повчання чадам”: “Ккуда же поидете, иде же станете, напоите, накормите

унеина и более же чтите гость... ти бо... про-славлять человека. любо добрым, любо злым» (*“Полное собрание русских летописей”, т. 1, Лаврентьевская летопись. М., 1962, стлб. 246*). Загадку тут становить слово *унеін*, яке академік О. С. Орлов, який присвятив спеціальне дослідження даному пам'ятнику, намагається перекладати як “жебрак, мандрівник”, що, проте, погано пов'язується з контекстом. Окрім того ще М. М. Карамзін вказував, що дане слово походить від кабардинського *уне* — “дім”, звідки *унеін* означає “домогосподар” (пор. топонімічне *Уній, Уненъж* на Чернігівщині або в балкарській мові *унаут* — “дворовий раб”)» (Кобычев 1973, с. 91—92).

Нещодавно О. О. Мудрак висловився з цього приводу наступним чином: «Не відкидаючи історичну адигську етимологію давн.-рус. слова *унеін...*, варто зауважити, що його краще порівнювати не безпосередньо зі словом *уне* “дім”, а з *уней* “власний, приватний; особистий”» (Мудрак 2021—2022, с. 242). Отже, термін *унеін* на землях Південної Русі мав не слов'янське, а адигське (кавказьке) походження.

Звідси виникає закономірне питання: де і коли Володимир Мономах міг запозичити цей термін кавказького походження? У цій ситуації також невідомий час письмової фіксації слова *унеін*. Однак встановити останнє цілком можливо.

Ще у XIX ст. С. Протопопов та В. О. Воскресенський, посилаючись на спостереження М. П. Погодіна, зуміли довести, що Повчання Володимира Мономаха цілком випадково знаходиться в Лаврентіївському літопису під 6604 (1096) р. На їхню думку, реальна дата складання основного тексту Повчання — 1099 р. Що ж до згадування пізніших подій, то дослідники зуміли показати, що це були пізніші приписки, зроблені вже після 1099 р. (Протопопов 1874, с. 232, 236—237; ред. Воскресенський 1893, с. V—VII). Із сучасних дослідників цієї думки продовжує дотримуватися, наприклад, О. Б. Головка (Головка 1999, с. 111—118).

За спостереженнями В. О. Вознесенського, «*Все, що йде за словами “и се ныне иду Ростову”, до останнього походу на Ярослава (1118 р.), слід вважати пізнішою вставкою, зробленою або самим Мономахом, або літописцем*» (ред. Воскресенський 1893, с. VII). Якщо цього дотримуватися, то виходить, що у Повчанні Володимира Мономаха термін *унеін* зустрічається у частині твору, що була написана у 1099 р. (ред. Воскресенський 1893, с. 6, 8). Тож залишається з'ясувати, де Володимир Всеволодович міг мати інтенсивні контакти з косогами до 1099 р? Нагадаємо широко відомі факти із життя Володимира Мономаха.

Як відомо, Володимир Всеволодович Мономах (1053—1125 рр.) дитячі роки провів при дворі свого батька Всеволода Ярославича у Переяславі. З 1073 р. по 1078 р. він був князем Смоленським, з 1078 р. по 1094 р. — князем Чернігівським, з

1094 по 1113 — князем Переяславським і, нарешті, з 1113 р. по 1125 р. Володимир Мономах був Великим князем Київським. Як бачимо, до 1099 р. Володимир Всеволодович ще не обіймав київський престол. Отже, спілкуватися з косогами він міг лише за межами Києва. Не міг Володимир Всеволодович і побувати у Тмутаракані, що було наслідком складних політичних подій другої половини XI ст. (Чхайдзе 2010, с. 29). Виходить, що спілкуватися із косогами Володимир Мономах міг безпосередньо на Русі.

Звернімо увагу на те, що в той час, коли його батько Всеволод Ярославич обіймав київський престол, Володимир з 1078 р. по 1094 р. був князем Чернігівським. Як уже зазначалося, В. В. Мавродін зумів довести, що чернігівські князі не лише мали тривалі зв'язки з Тмутараканню, а й після смерті Мстислава на Чернігівській землі ще тривалий час зберігалася косогська громада (Мавродин 1940, с. 137). Тому цілком логічно вважати, що в Чернігові до оточення Володимира Мономаха були залучені місцеві косоги. Історія знає чимало випадків, коли новий монарх при вступі на престол приводить із собою до столиці своїх людей, яким він особливо довіряє. Так могло статися і з людьми Володимира Мономаха — спочатку вони могли переселитися разом із Чернігова до Переяслава, а звідти — до Києва. Хоча не виключено, що косоги продовжували залишатися на землях Переяславського князівства і після відходу до Києва Володимира Мономаха. Принаймні косогська гідронімія та топонімія в середній течії Псла може свідчити на користь припущення про просування косогів на південь з боку Переяславського князівства.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у появі топонімів та гідронімів з основою *косог-* у середній течії Псла можна бачити результат діяльності Володимира Мономаха та його наступників. Так, з 1094 р. по 1113 р. Володимир Мономах міг переселити з Чернігівської землі у межі Переяславського князівства частину тмутараканських косогів та хозар. За Володимира Мономаха почалося розширення кордонів Переяславського князівства. Нагадаємо, що у 1111 р. Володимир Мономах здійснив успішний похід проти придонецьких половців, в результаті якого були захоплені половецькі центри Шарукань та Сугров (ПСРЛ 1843, с. 2; 1856, с. 22). Цю ж політику проти половців продовжив його син Ярополк, який у 1116 р., будучи переяславським князем, робить новий вдалий похід проти придонецьких половців. Він привів із собою звідти ясів (ПСРЛ 1843, с. 7, 8, 291; 1856, с. 24; 1862, с. 150). Внаслідок цих антиполовецьких походів Володимира Мономаха та його сина Ярополка південний кордон Переяславського князівства мав відсунутися до середньої течії Псла і далі до Ворскли (рис. 1). Новий кордон вимагав нового прикордонного

населення. І, швидше за все, Володимир Мономах та Ярополк, наслідуючи традиції, заселили ці нові землі інородцями — ясами, косогами і, можливо, хозарами. Ці процеси і знайшли своє відображення у місцевій топонімії та гідронімії.

Окрім того, щодо часу та обставин появи адигської назви річки **Псел** на Дніпровському Лівобережжі може виникнути хибна думка, що до цього можуть бути причетні косоги або інші середньовічні адигомовні групи. Проте доречно навести слова відомого етнографа-кавказознавця Л. І. Лаврова: «Складним є питання про назву річки Псел. Прихильники гіпотези адигського походження козацтва бачили в першій частині цієї назви адигське слово “пси”, яке означає “вода”. Це досить правдоподібно. Але як могла невелика група мандрівників із Кавказу змусити місцеве населення забути стару назву своєї річки та користуватися новою адигською назвою? Необхідно допустити одне з двох: або назва Псел не має відношення до адигської мови, або вона існує тут не з XIV ст., а з доісторичної епохи, коли в Україні могло проживати населення, яке говорило мовою, спорідненою з адигською» (Лавров 1961, с. 65). Проте досить часті міграції адигомовних переселенців до Лівобережної України могли сприяти тому, що давня кавказька назва річки збереглася до наших днів фактично у первісному вигляді.

Отже, припущення О. В. Сухобокова про присутність у середній течії Псла у давньоруський період «вихідців з інших племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» (Сухобоков 2012, с. 305—306) набуває особливої актуальності. Серед цих мігрантів могли бути і переселенці з Північно-Західного Кавказу — косоги.

ЛІТЕРАТУРА

- Армарчук, Е. А., Дмитриев, А. В. 2003. Памятники Северо-Восточного Причерноморья X—XIII веков. В: Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV—XIII века*. Археология, 19. Москва: Наука, с. 207-226.
- Ашихмин, А. А. 2015. Исторические связи Тмутаракани и Чернигова. *Rossica Antiqua*, 1, с. 30—36.
- Васильевский, В. Г. 1909. Хождение Апостола в стране Мирмидонян. В: *Труды В. Г. Васильевского*. II: Русско-византийские отрывки, 1. Санкт-Петербург: ИАН, с. 214-227.
- Волкова, Н. Г. 1973. *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*. Москва: Наука.
- Воскресенский, В. А. (ред.). 1893. *Поучение детям Владимира Мономаха*. Санкт-Петербург: А. В. Тиханов.
- Гадло, А. В. 1994. *Этническая история Северного Кавказа X—XIII вв.* Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Головко, О. Б. 1999. Торки в історії причорноморських степів (IX—XII ст.). В: Кочубей, Ю. М. (ред.). *Етнопон. До 80-річчя академіка О. Прицака*. Східний світ, 1—2. Київ: Істина, с. 112-122.
- Гюльденштедт, И. А. 1892. *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*. Пер. и предисл. М. Н. Салтыковой; прим. Д. И. Багалея. Харьков: Губернское правление.
- Карамзин, Н. М. 1818а. *История государства Российского*. I. Санкт-Петербург: Н. Греч.
- Карамзин, Н. М. 1818б. *История государства Российского*. II. Санкт-Петербург: Н. Греч.
- Карпини ПIANO дель, Дж. 1957. *История монголов*. В: Шастина, Н. П. (ред.). *Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука*. Москва: Географиз, с. 23-83.
- Кобычев, В. П. 1973. *В поисках прародины славян*. Москва: Наука.
- Константин... 1991. Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Ред.: Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. 2-е изд. Москва: Наука.
- Корінний, М. М. 1988. Природні умови Переяславської землі в X—XIII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ: Наукова думка, с. 100-105.
- Коринний, Н. Н. 1991. *Переяславская земля. X—первая половина XIII века*. Киев: Наукова думка.
- Лавров, Л. І. 1961. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 62-66.
- Ляскоронский, В. 1897. *История Переяславской земли с древнейших времён до половины XIII столетия*. Киев: И. И. Чоколов.
- Мавродин, В. В. 1940. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV в.)*. Ленинград: ЛГУ.
- Минорский, В. Ф. 1963. *История Ширвана и Дербента X—XI вв.* Москва: Восточная литература.
- Мудрак, О. А. 2021—2022. Языковедческие комментарии к книге О. Б. Бубенка «Адыги в Северном Причерноморье». Киев: Наукова думка, 2019. *Хазарский альманах*, 18, с. 234-254.
- Описание... 1868. Описание рек Черниговского наместничества. В: Лазаревский, А. М. (ред.). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Кн. 2, вып. 1—2. Чернигов: Губернская типография, с. 1-34.
- ПВЛ. 1990. *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком)*. Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Радянський письменник.
- Протопопов, С. 1874. Поучение Владимира Мономаха, как памятник религиозно-нравственных воззрений к жизни на Руси в до-татарскую эпоху. *Журнал Министерства народного просвещения*, CLXXI, с. 231-292.
- ПСРЛ 1843. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1846. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1862. *Полное собрание русских летописей*. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1908. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- ПСРЛ 1926—1928. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская летопись. Ленинград: АН СССР.
- ПСРЛ 1989. *Полное собрание русских летописей*. XXXVIII: Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука.

Пьянков, А. В. 2001. Касоги / касахи / кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 1, с. 199-207.

Саханов, В. Б. 1914. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. *Известия Археологической комиссии*, 56, с. 75-219.

Стрижак, О. С. 1963. *Назвы річок Полтавицини*. Київ: АН УРСР.

Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: Аграр Медиа Групп.

Тодійчук, О. В. (упор.). 1995. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. Київ: Наукова думка.

Худуд... 1930. *Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда*. Ленинград: АН СССР.

Чаидзе, В. Н. 2010. Тмутаракань — владение Древнерусского государства в 80-е гг. X — 90-е гг. XI вв. *Вестник Московского городского педагогического университета*, серия «Исторические науки», 1 (5), с. 20-37.

Штиглиц, Н. (сост.). 1862. *Полтавская губерния. Список населённых мест по сведениям 1859 года*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД.

Штиглиц, Н. (сост.). 1866. *Черниговская губерния. Список населённых мест по сведениям 1859 года*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД.

REFERENCES

- Armarchuk, E. A., Dmitriev, A. V. 2003. Pamiatniki Severo-Vostochnogo Prichernomoria X—XIII vekov. In: Makarova, T. I., Pletneva, S. A. (eds.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu srednevekovia. IV—XIII veka*. Arkheologiiia, 19. Moskva: Nauka, s. 207-226.
- Ashikhmin, A. A. 2015. Istoricheskie svyazi Tmutarakani i Chernigova. *Rossica Antiqua*, 1, s. 30—36.
- Vasilevskii, V. G. 1909. Khozhdenie Apostola v strane Mirmidonian. In: *Trudy V. G. Vasilevskogo*. II: Russko-vizantiiskie otrivki, 1. Sankt-Peterburg: IAN, s. 214-227.
- Volkova, N. G. 1973. *Etnonimy i plemennye nazvaniia Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.
- Voskresenskii, V. A. (ed.). 1893. *Pouchenie detiam Vladimira Monomakha*. Sankt-Peterburg: A. V. Tikhanov.
- Gadlo, A. V. 1994. *Etnicheskaia istoriia Severnogo Kavkaza X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Holovko, O. B. 1999. Torky v istorii prychnomorskyykh stepiv (IX—XII st.). In: Kochubei, Yu. M. (ed.). *Etymon. Do 80-richchia akademika O. Pritsaka*. Skhidnyi svit, 1—2. Kyiv: Istyna, s. 112-122.
- Giuldenshtedt, I. A. 1892. *Puteshestvie akademika Gildenshtedta po Slobodsko-Ukrainskoi gubernii*. Per. i predisl. M. N. Saltykovoi; prim. D. I. Bagaleia. Kharkov: Gubernskoe pravlenie.
- Karamzin, N. M. 1818a. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: N. Grech.
- Karamzin, N. M. 1818b. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. II. Sankt-Peterburg: N. Grech.
- Karpini Plano del, Dzh. 1957. Istoriia mongalov. In: Shastina, N. P. (ed.). *Puteshestviia v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*. Moskva: Geografiz, s. 23-83.
- Kobychev, V. P. 1973. *V poiskakh prarodiny slavian*. Moskva: Nauka.
- Konstantin... 1991. *Konstantin Bagriianorodnyi. Ob upravlenii imperiei*. Ed.: G. G. Litavrin, A. P. Novoseltsev. 2-e izd. Moskva: Nauka.

Korinnyi, M. M. 1988. Pryrodni umovy Pereiaslavskoi zemli v X—XIII st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, s. 100-105.

Korinnyi, N. N. 1991. *Pereiaslavskaia zemlia. X — pervaiia polovina XIII veka*. Kiev: Naukova dumka.

Lavrov, L. I. 1961. Do pytannia pro ukrainsko-kavkazki kulturni zv'iazky. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 3, s. 62-66.

Liaskoronskii, V. 1897. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiiia*. Kiev: I. I. Chokolov.

Mavrodin, V. V. 1940. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV v.)*. Leningrad: LGU.

Minorskii, V. F. 1963. *Istoriia Shirvana i Derbenta X—XI vv.* Moskva: Vostochnaia literatura.

Mudrak, O. A. 2021—2022. Iazykovedcheskie kommentarii k knige O. B. Bubenka «Adygi v Severnom Prichernomorie». Kiev: Naukova dumka, 2019. *Khazarskii almanakh*, 18, s. 234-254.

Opisanie... 1868. Opisanie rek Chernigovskogo namestnichestva. In: Lazarevskii, A. M. (ed.). *Zapiski Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*. Kn. 2, vyp. 1—2. Chernigov: Gubernskaia tipografiia, s. 1-34.

PVL 1990. *Povist vrem'ianykh lit: Litopys (za Ipat'skym spyskom)*. Per. z davnoruskoi, pisliaslovo, koment. V. V. Yaremenka. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Protopopov, S. 1874. Pouchenie Vladimira Monomakha, kak pamiatnik religiozno-nravstvennykh vozzrenii k zhizni na Rusi v do-tatarskuiu epokhu. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, CLXXI, s. 231-292.

PSRL 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipat'evskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1846. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia i Troitskaia letopisi. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1862. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. IX: VIII. Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisi. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipat'evskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.

PSRL 1926—1928. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia letopis. Leningrad: AN SSSR.

PSRL 1989. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. XXXVIII: Radzivilovskaia letopis. Leningrad: Nauka.

Piankov, A. V. 2001. Kasogi / kasakhi / kashaki pismennykh istochnikov i arkheologicheskie realii Severo-Zapadnogo Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 1, s. 199-207.

Sakhanov, V. B. 1914. Raskopki na Severnom Kavkaze v 1911—1912 gg. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 56, s. 75-219.

Stryzhak, O. S. 1963. *Nazvy richok Poltavshchyny*. Kyiv: AN URSR.

Sukhobokov, O. V. 2012. «Zemlia neznaema»: naselenie basseina srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe). Kiev: Аграр Медиа Групп.

Тодійчук, О. В. (упор.). 1995. *Реєстр Виіська Запорозького 1649 року*. Київ: Наукова думка.

Khudud... 1930. *Khudud al-'Alem (rukopis Tuman'skogo) s vvedeniem i ukazatelem V. Bartolda*. Leningrad: AN SSSR.

Chkhaidze, V. N. 2010. Тмутаракань — владение Древнерусского государства в 80-е гг. X — 90-е гг. XI вв. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta, seriia «Istoricheskie nauki»*, 1 (5), s. 20-37.

Shtiglits, N. (sost.). 1862. *Poltavskaia guberniia. Spisok naselennykh mest po svedeniiam 1859 goda*. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD.

Shtiglits, N. (sost.). 1866. *Chernigovskaia guberniia. Spisok naselennykh mest po svedeniiam 1859 goda*. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD.

O. B. Bubenok

THE KOSOGS IN THE PSEL RIVER BASIN

In the last monograph of Dr. Oleg Sukhobokov devoted to the population of the Middle Psel River basin in the 10th—13th centuries the attention was focused on the fact that not only the Slavs but also other ethnic groups lived along the southern borders of the Dnieper Left Bank area. Among them could be the Adyghophone Kosogs. The hydronym *Kosogivka* and the toponyms *Kosogovshchyna* or *Kosagovshchyna* (figs. 1—2), which survived here until the 19th century, can testify this supposition.

According to the Old Rus chronicles the Kosogs appeared on the territory of Left-Bank Rus at the beginning of the 11th century. It was the result of the activities of Prince Mstislav of Chernihiv who included Tmutarakan and the Sula River basin in the south part of his principality. However, during Mstislav's lifetime, the southern borders of the Chernihiv Principality and accordingly the whole Left-Bank Rus did not reach the Psel River. It happened some time later.

We can see the Adygh word «unein» in «The Instruction for Children» by Vladimir Monomakh. He could borrow it from the Kasogs before his reign in Kiev. According to many researcher's opinion, in the work of Volodymyr Monomakh the term «unein» is found in the part written in 1099. Volodymyr was Prince of Chernihiv since 1078 till 1094. There he could include the Kosogs to his guard. It helped to establish the language contacts. Since 1094 till 1113 Volodymyr Monomakh

was Prince of Pereyaslavl. At this time the expansion of the borders of the Pereyaslav principality began. As a result of anti-Cuman campaigns of Volodymyr Monomakh in 1111 and his son Yaropolk in 1116 the southern border of the Pereyaslav Principality had to move to the Middle Psel River and even reached the banks of Vorskla River (fig. 1). The new border needed a new border population. Maybe, Volodymyr Monomakh, following tradition, had settled these new lands with aliens among whom the Kosogs were.

The archaeological attribution of the Kosogs is a special problem here. In the North-West Caucasus, burials of the Kosogs of the 10th—11th centuries and a later period are supposed to be both cremations and ground burials in stone drawers, as well as similar burials, but under the barrows. Such archaeological objects have not been discovered yet in the Mid-Psel River basin and in Chernihiv city.

Keywords: Kosogs, Psel, migrations, Chernihiv and Pereyaslav principalities.

Одержано 29.07.2022

БУБЕНОК Олег Борисович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Київ, Україна.

BUBENOK Oleg B., Doctor of Sciences (History), Professor, Chief Researcher, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0104-6081, e-mail: helgebub@gmail.com.